

de wandelroute sporen van religieus leven

1 St. Vituskerk van Oldehove	15 De Galileakapel
2 Oldehove	16 Voormalige Galileërkerk
3 Heer Ivohuis	17 Evangelisch Lutherse kerk
4 Voormalige Noorderkerk	18 Nieuwe toren en St. Jacobskapel
5 Waalse Kerk	19 Doopsgezinde Kerk
6 Voormalige kloostergebouwen en St. Antoniusstatie	20 Voormalige Westerkerk en Patershuis
7 Voormalige Keimpemastins en pastorie	
8 De St. Marie van Nijehove en het St. Elisabethklooster	buiten het stadscentrum
9 Kosterij en Grote- of Jacobijnerkerk	A Voormalige Dorpskerk Huizum
10 Synagoge	B St. Dominicuskerk
11 Voormalige synagoge	C Pelikaankerk
12 Voormalige St. Catharinakerk van Hoek	D Koepelkerk
13 St. Bonifatiuskerk	E Vrij Evangelische kerk
14 Voormalig gebouw van het Leger des Heils	F Turkse moskee

stadswandeling

LEEUWARDEN

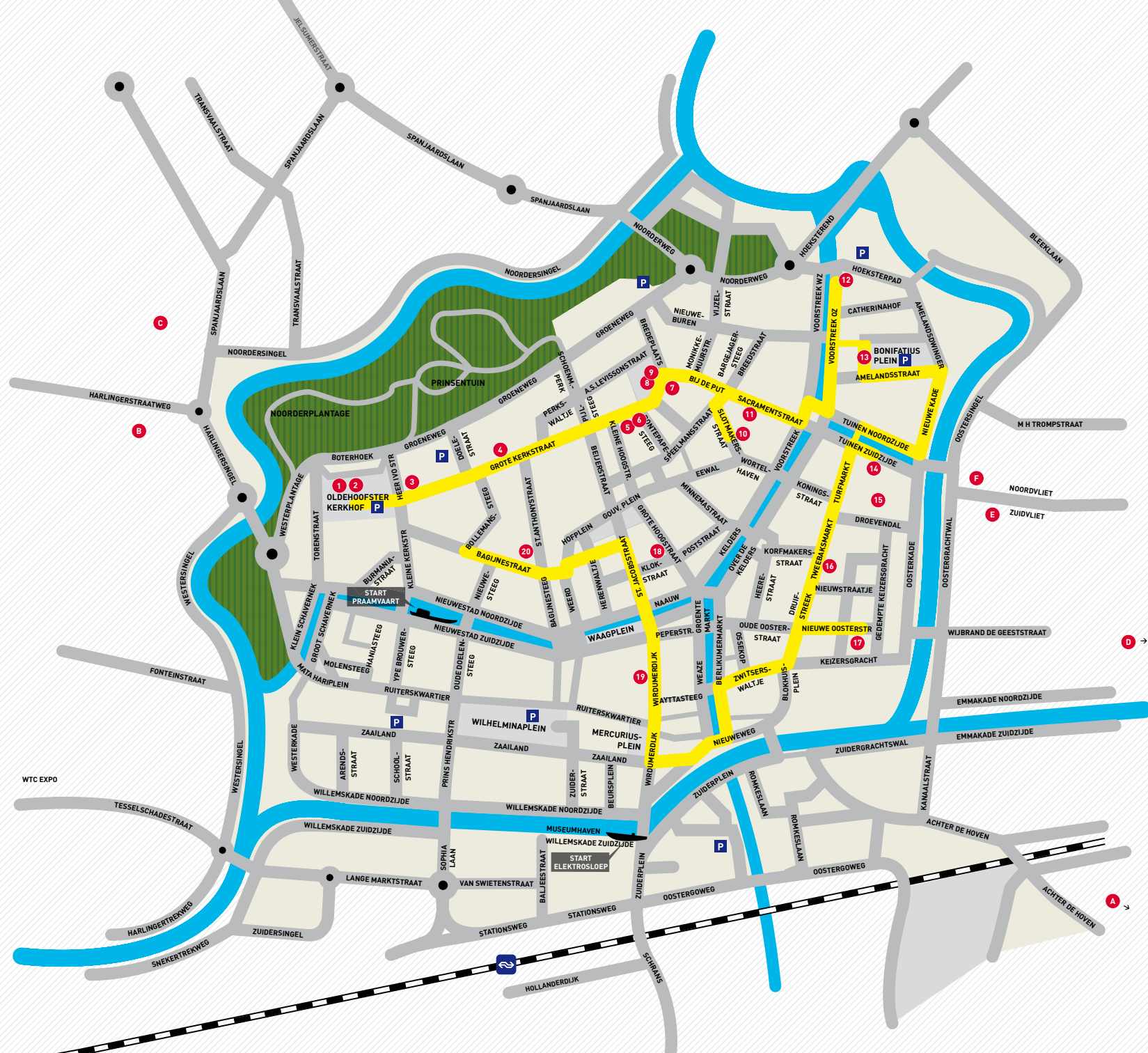
Sporen van religieus leven:
langs plaatsen van stilte en bezinning

stadswandeling

LEEUWARDEN

Sporen van religieus leven: langs plaatsen van stilte en bezinning

HISTORISCH CENTRUM | LEEUWARDEN

www.historischcentrumleeuwarden.nl

stadswandeling

LEEUWARDEN

Sporen van religieus leven:
langs plaatsen van stilte en bezinning

Gezicht op Leeuwarden vanuit het zuiden door J. Blaeu (1664). Duidelijk zijn de diverse kerken en toren te herkennen.

VOORAF

Ik ontdekte dat ik
minder en minder
te zeggen had,
tot ik uiteindelijk stil werd
en begon te luisteren.
En in die stilte hoorde ik
de stem van God

SÖREN KIERKEGAARD

Inleiding

In alle drie nederzettingen waaruit de stad Leeuwarden is ontstaan stonden parochiekerkjes. De oudste was die van Oldehove gewijd aan St. Vitus. Op het noordelijke deel van de terp van Nijehove stond de St. Marie van Nijehove terwijl in het buurtschap Hoek St. Catharina de patroonheilige was. Behalve de parochiekerken waren er in de stad ook kloosterkerken. De Dominicanen en de Franciscanen plus de vrouwenkloosters van de Grauwe Bagijnen en de Witte Nonnen. De Franciscanen en de Grauwe Bagijnen kwamen van buiten de toenmalige stad en vestigden zich om veiligheidsredenen binnen de poorten. Nadat in 1566 enkele calvinistische predikanten al hadden gepreekt in de St. Vitus duurde het nog tot 1580 voordat de protestanten heer en meester werden. In dat jaar moesten de rooms-katholieke geestelijken *voorgegaan door trompetten, pijpen en trommelen en met allerlei vreugdebedrijf* via de Hoeksterpoort de stad verlaten. Het blijft merkwaardig dat de protestanten niet de voormalige parochiekerken maar de kloosterkerken gingen gebruiken, al heeft men nog wel enkele jaren de St. Vitus benut. Dat zal te maken hebben gehad met de slechte staat waarin de St. Vitus verkeerde en het feit dat de St. Marie en de St. Catharina vrij kleine gebouwen waren. Aan de Jacobijner- en Galileërkerk hadden de protestanten voorlopig genoeg. Later werden de kapellen van de Grauwe Bagijnen en de Dominicanessen respectievelijk als Wester- en Waalse kerk in gebruik genomen.

In de zeventiende eeuw hadden de katholieken het niet gemakkelijk maar aan het eind van de achttiende eeuw kregen ze meer rechten. Men kwam bijeen in schuilkerken, ook wel staties genoemd. Na de Franse tijd sloten de katholieken sommige staties en verbouwden andere. Zo ontstond de vrij grote Paterskerk (Dominicus) aan de Speelmansstraat en bleef de Bonifatiuskerk aan de Nieuwestad in gebruik. Toen in 1884 de nieuwe Bonifatiuskerk in de tuin van het voormalige Amelandshuis aan de Voorstreek verrees bezaten ze meteen de hoogste kerktoren (85 meter) van de provincie. Ook de doopsgezinden hadden het niet gemakkelijk, al werden ze niet zo streng aangepakt als de katholieken. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met het feit dat deze sober levende groep tamelijk welvarend was en in 1666 en 1672 de overheid te hulp schoot met

geldeningen. De lutheranen werden aanvankelijk ook tegengewerkt maar konden toch hun diensten houden. Eerst in een pand aan het Zaailand en later in de Nieuwe Oosterstraat. De Afscheiding (1834) en Doleantie (1886) leverden ook weer nieuwe gebouwen op. Helaas is het oudste gereformeerde kerkgebouw, de Oosterkerk aan het Hoeksterpad, afgebroken en is de Noorderkerk als zodanig niet meer in gebruik. Dat geldt eveneens voor de Koepelkerk. De Pelikaankerk wordt nog wel elke zondag gebruikt. De trend van na de Tweede Wereldoorlog om kerken in de buitenwijken te bouwen is inmiddels ook al weer door de werkelijkheid achterhaald. De fusie tussen de Nederlands Hervormde Gemeente en de Gereformeerde kerk in deze stad tot Protestantse kerk van Leeuwarden, onderdeel van de PKN, kwam officieel pas in 2017 tot stand. De PKN in Leeuwarden gebruikt nu nog slechts drie gebouwen, te weten de Grote- of Jacobijnerkerk, De Fontein aan de Goudenregenstraat en De Schakel in de oostelijke stadswijk Camminghaburen. De Pelikaankerk bezit een 'status aparte'. Van de naoorlogse gebouwen zijn inmiddels de Opstandingskerk (NH), de Goede Herderkerk (NH), de Regenboog (NH), de Galileërkapel (NH), de Salvatorkerk (GK), de Adelaar (GK) en de Fenix (GK) gesloten. Voor de goede orde zij nog opgemerkt dat Leeuwarden-Zuid (Huizum) niet tot de PKN Leeuwarden behoort. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw telde Leeuwarden meer dan 70 levensbeschouwelijke instellingen. Nog steeds komen er nieuwe kerken en andere religieuze gebouwen bij.

Heel de hierboven kort geschetste ontwikkeling betekende voor een stad als Leeuwarden dat er nieuwe, vaak betekenisvolle gebouwen werden gebouwd die tot op heden hun sporen in het stadsbeeld hebben achtergelaten. Dit boekje is ontstaan vanuit de wens ook als kerken een bijdrage te leveren aan Culturele Hoofdstad 2018. De sporen van die kerken te laten zien, ook omdat kerken plekken zijn waar eeuwenlang de *mienskip* (gemeenschap) centraal stond en nog steeds staat. Daarom is van de geloofsgemeenschappen die van deze gebouwen gebruik maken in een apart kader weergegeven wat hun beweegt om nog elke week samen te komen in de gebouwen. Ook wil dit boekje een gids zijn bij een wandeling langs deze religieuze sporen uit een soms ver verleden én een wandeling langs plekken van stilte en bezinning. Daarvoor is door de redactie ook een aantal bezinnende

teksten opgenomen, passend bij de afzonderlijke kerkgebouwen. Teksten ter overweging of als moment van rust.

Sint Vitus

Over Sint Vitus ging in de Middeleeuwen het verhaal dat hij zoals zoveel christenen door de Romeinse keizer Diocletianus voor de leeuwen werd gegooid. Na het maken van een kruisteken verscheurden de leeuwen hem echter niet, maar begonnen ze zijn voeten te likken. Na allerlei andere mislukte pogingen Vitus ter dood te brengen, lukte het de keizer tenslotte hem in een oven te laten verbranden. Later werd de martelaar Vitus heilig verklaard. Op afbeeldingen wordt Sint Vitus in de regel vergezeld van een leeuw. Van beschermheilige van kerken en kloosters, groeide Sint Vitus uit tot patroon van steden en landstreken.

Via het klooster van Corvey, dat bezittingen had in Friesland, kwam de Vitus-verering naar deze streken. De oudste kerk van Oldehove werd dan ook Sint Vitus-kerk genoemd. Op het oudst bewaard gebleven zegel van de stad, op een archiefstuk uit 1435, staat deze kerk afgebeeld. Onder de afbeelding van de kerk is een liggende leeuw te ontdekken. De leeuw van Sint Vitus dus! Deze leeuw vormt nog het belangrijkste onderdeel van het stadswapen.

DE WANDELING

1 St. Vituskerk van Oldehove [verdwenen] Oldehoofsterkerkhof

Opgavingen hebben uitgewezen dat op deze plek vanaf ongeveer het jaar 1000 een (tufstenen) kerk heeft gestaan welke in de eeuwen daarna zijn uiteindelijke vorm heeft gekregen en een grootte had van ongeveer 65 bij 23,5 meter. Deze kerk was de hoofdkerk van de stad en aan St. Vitus gewijd. Na de eenwording van Oldehove, Nijehove en Hoek in 1435 werden er plannen gesmeed om te komen tot een nieuwe grotere hoofdkerk voor de stad Leeuwarden. Naar plannen van bouwmeester Jacob van Aaken werd eerst begonnen met het bouwen van een nieuwe toren om, zodra die gereed zou zijn er een nieuwe kerk aan te bouwen. Logisch dus dat de bestaande Vituskerk niet al te secuur meer werd onderhouden. Het gebouw zou immers toch gesloopt moeten worden! Doordat de torenbouw veel tegenslag kende en door het uitbreken van de vrijheidsoorlog met Spanje én de komst van de Reformatie is die nieuwe kerk er nooit gekomen. Toch valt aan de huidige toren nog steeds af te lezen dat de Leeuwarders in de zestiende eeuw grootse plannen hadden. Aan de vertandingen in het muurwerk is nog altijd te zien dat de te bouwen kerkmuren tot op tweederde van de huidige hoogte van de Oldehove zouden reiken.

In 1611 tekende H. Bos de nog nieuwe Oldehove met de oude St. Vituskerk zoals die in 1559 nog bestond. Het verhoogde Koor van de kerk is niet duidelijk weergegeven. Tegen de Oldehove staat een knekelbak waar resten van geruimde graven werden gedeponeerd.

Voeg daar dan nog eens een kap aan toe en de conclusie moet zijn dat de kerk zo hoog zou worden als de toren nu is. Voorwaar geen kleintje, die virtuele Vitusdom van Leeuwarden. Links en rechts van de oostelijke steunberen zijn ook nog natuurstenen vensteromlijstingen en gewelfaanzetten te zien. De rest van het verhaal is gauw verteld. Het kerkgebouw op deze plaats werd in de jaren zeventig van de zestiende eeuw geteisterd door stormen en in 1595/1596 afgebroken. De buitenmuren liet men echter tot op een bepaalde hoogte staan, zodat de 'bobo's' van die tijd nog steeds hun eigen begraafplaats hadden, gescheiden van het gewone volk. In 1706 echter verdween ook dit muurwerk om vervangen te worden door bomen. Na sluiting van het Oldehoofsterkerkhof in 1833 verdwenen langzamerhand de grafzerken en dergelijke en toen het plein een eeuw later werd heringericht tot bodeterrein herinnerde niets meer aan dit stichtelijke verleden. Dankzij opgravingen in 1968 en 2005 weten we nu hoe groot de diverse Vituskerken zijn geweest. In de bevoering van het huidige plein herinneren natuurstenen 'zerken' aan vroeger tijd en geven de regelmatige spuitende mistfonteinnetjes de omtrek van de een na laatste (romaanse) kerk aan.

2

Oldehove Oldehoofsterkerkhof 1

Onder leiding van Jacob van Aaken is men in 1529 begonnen met de bouw van de toren op de rand van de Oldehoveterp. Ondanks een fundering van lagen klei en kalk is de toren reeds na enkele meters begonnen te verzakken. Door steeds weer loodrecht verder te bouwen kreeg de toren zijn zo kenmerkende 'kromming'. In 1532 stierf bouwmeester Jacob van 'chagrin' zoals stadsarchivaris Eekhoff schreef. In Cornelis Frederikz. werd een opvolger gevonden onder wiens leiding de laatste tien meter tot stand is gekomen. Hierna werd de bouw gestaakt op ruim achtendertig meter hoogte, eenderde van de geplande 120 meter. In 1599 werden de hoge nissen dichtgemetseld. In de onderste kwam aan de oostzijde een nieuwe toegangsdeur. In de toren is een lift tot aan de uurwerkzolder (op eenderde hoogte) en boven op het plat een spectaculaire glazen uitzichtkooi van waaruit ook langs de toren naar beneden kan worden gekeken! Op de begane grond een

klok afkomstig uit de in 1884 gesloopte Nieuwe Toren (zie nummer 18). Van april tot eind oktober is de Oldehove alle dagen open voor publiek.

De zuidoosthoek van de toren. Duidelijk zijn de vertandingen te zien van de middenbeuk (rechts) en zuider zijbeuk (links) van de geplande kerk. Ook is links een deel van een venstertracering te zien evenals de aanzet van een gewelf. De Oldehove is rijkelijk met natuursteen versierd.

Zie ik de hemel, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren door u daar bevestigd,
wat is dan de sterveling dat u aan hem denkt,
het mensenkind dat u naar hem omziet?
U hebt hem bijna een god gemaakt,
hem gekroond met glans en glorie,
hem toevertrouwd het werk van uw handen
en alles aan zijn voeten gelegd:

PSALM 8: 4-7 NBV

3 Heer Ivohuis Grote Kerkstraat 7

In dit hoekhuis woonde tot aan zijn dood de populaire pastoor van de St. Vituskerk, Ivo Joannis. Naar hem werd ook het straatje om de hoek genoemd, het Heer Ivostraatje dat eind 2017 zijn westelijke bebouwing heeft teruggekregen. In 1511 werd het pand door leden van de families Martena en Burmania geschonken tot *Pastors huus tot Oldehow*. Na de dood van pastoor Ivo in 1577 werd het pand bewoond door diverse adellijke en andere belangrijke families. Het huidige uiterlijk verkreeg het huis door een verbouwing in 1909 onder leiding van architect H.H. Kramer.

Het Heer Ivohuis waar sinds begin 2017 Brasserie Maria Louise is gevestigd.

4 Voormalige Noorderkerk Grote Kerkstraat 31 en 33

In de jaren 1863-1870 dempte de gemeente de oude gracht die liep vanaf de Nieuweburen via het Schoenmakersperk naar de Oldehowe. Daardoor kregen de eigenaren van sommige panden aan de Grote Kerkstraat er gratis een stuk grond bij. Een van hen, de familie van Andringa de Kempnaer, verkocht in 1887 voor 16.300 gulden haar huis met grote tuin aan de vereniging De Kerkelijke Kas die de bezittingen van de pas ontstane Gereformeerde Kerk beheerde. In de tuin verrees naar een ontwerp van architect W.C. de Groot een ruim kerkgebouw terwijl de woning aan de Grote Kerkstraat gedeeltelijk als pastorie dienst ging doen. Op 6 januari 1889 werd het kerkgebouw in gebruik genomen. Het pand op nummer 33 werd verbouwd tot 'poortgebouw' in neorenaissancestijl om zo een fraaie toegang tot het achtergelegen kerkgebouw te krijgen. In 1964 werd het complex verkocht aan de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk die op haar beurt in 2000 het kerkgebouw verkocht aan de Fryske Akademy maar de panden aan de straat aanhield. In 2004 werden deze uiteindelijk ook verkocht. De Akademy liet het kerkgebouw verbouwen tot een gehoorzaal met als naam It Aljemint. In de jaren 2015-2016 werd het voormalige kerkgebouw nogmaals verbouwd, nu tot dienstruimten. De ruimte van de voormalige kerkzaal is nog enigszins te herkennen.

Het interieur van de Noorderkerk omstreeks 1947. Op de achtergrond het orgel (Bakker & Timmenga 1894) waarvan het front eveneens door architect W.C. de Groot ontworpen is.

Ds. H.H. Kuiper

Herman Huber Kuiper (1864-1945) was van 1896 – 1899 predikant van de Gereformeerde kerk te Leeuwarden en woonde in de pastorie van de Noorderkerk aan de Grote Kerkstraat. Hij was de oudste zoon van de befaamde Dr. Abraham Kuiper. H.H. Kuiper was de eerste student aan de VU die de doctorstitel behaalde. In 1900 werd hij benoemd tot hoogleraar kerkrecht aan de VU te Amsterdam. In zijn Leeuwarder periode stond Kuiper mede aan de wieg van het latere *Friesch Dagblad*. In 1899 werd de Provinciale Persvereniging voor Friesland opgericht die in 1900 startte met de uitgave van de *Provinciale Friesche Courant* sedert 1903 het *Friesch Dagblad*.

5

Waalse Kerk Grote Kerkstraat 222

In 1507 stichtte de rijke Welmoed Hermans het St. Catharina- of Witte Nonnenklooster behorende tot de orde van de Dominicanessen. Van het in 1580 opgeheven klooster resteren nog een gedeelte van de kerk en enkele gebouwen die in later tijd zijn verbouwd tot woningen, onder andere enkele panden links van de kerk. De kerk is gebouwd tussen 1525 en 1530. Na de reformatie werden de kloostergebouwen eigendom van de stad, die de kerk als school gebruikte. In 1659 kregen de Franssprekenden (onder andere van Stadhoudelijk Hof

en het Garnizoen) het gebouw in bruikleen. Hiertoe werd de kapel door een muur verkleind. Het koorgedeelte waar ooit het altaar stond werd afgescheiden en voor andere doeleinden gebruikt en is in 1839 afgebroken. Tegen de scheidingsmuur kwam de nieuwe preekstoel die na de restauratie in 1986 tegen de linker zijmuur is geplaatst. Hier tegenover staat een overhuifde herenbank. In 1836-1837 is de kerk nogal van gedaante veranderd. Het houten tongewelf maakte plaats voor een gepleisterd gewelf en ook de voorgevel verdween onder een laagje cement. Zelfs het aardige poortje ontsnapte niet aan de pleisterwoede. Na de restauratie heeft het aanzien van het kerkje veel gewonnen doordat men de pleisterlagen heeft geschilderd. Ook de tekst uit Jesaja 2:3 kwam weer terug boven het poortje.

Gezicht in de Grote Kerkstraat met in het midden de Waalse Kerk.

AQUAREL UIT 1999 VAN BETTY VAN DE WITTE.

De kerk heeft een bijzonder fraai orgel, in 1740 vervaardigd door Johann Michael Schwartzburg als geschenk van prinses Anna van Hannover, de echtgenote van de Friese stadhouder Willem Carel Hendrik Friso en dochter van koning George II van Engeland. Hun beider wapens sieren het fraaie rugstuk dat vóór het orgel in de balustrade is geplaatst en de organist aan het oog onttrekt. Het is gesneden in 1742 door Jaan Oenema in opdracht van de Staten van Friesland. Ongetwijfeld zullen de toetsen van dit instrument beroerd zijn door de vingers van de schenkster die in Londen les had gehad van G.F. Händel en als een van zijn beste leerlingen gold! De Waalse kerk is een populaire trouw- en concertlocatie. Ook de Remonstrantse- en de Basis Gemeente hebben hier hun onderkomen.

Boven het poortje een Bijbeltekst, Jesaja 2:3. *Venez montons à la montagne de l'Éternel, à la maison du Dieu de Jacob*. In de nieuwe Bijbelvertaling: Laten we optrekken naar de berg van de HEER, naar de tempel van Jacobs God.

Het visioen van Jesaja vertelt dat alle volken op deze berg zullen samenstromen. Vrede en gerechtigheid zullen heersen.

Remonstrantse Gemeente

De Remonstrantse Broederschap is een klein kerkgenootschap dat staat voor een vrij en verdraagzaam christendom dat zich maatschappelijk betrokken weet bij het streven naar vrede en (sociale) rechtvaardigheid. De wortels van de remonstranten liggen in de zeventiende eeuw. In een tijd van afnemende tolerantie op godsdienstig gebied pleitten de remonstranten voor verdraagzaamheid en meer ruimte voor eigen keuzen op geloofsgebied. Een geloofsbelijdenis kun je niet dwingend opleggen, je kunt er hooguit anderen een richting mee wijzen. Met een open oog voor ontwikkelingen in de samenleving en in de wetenschap, heeft de broederschap zich in de eeuwen daarna ontwikkeld tot een vrijzinnige christelijke geloofsgemeenschap. De remonstranten hebben vrijheid en verdraagzaamheid altijd hoog in het vaandel gehouden. Leden schrijven veelal hun eigen geloofsbelijdenis. Naast leden kennen de remonstranten ook vrienden, die actief bij het leven van de geloofsgemeenschap betrokken zijn, maar (nog) niet als lid zijn toegetreden.

Gezicht op het Schwartzburg-orgel van de Waalse Kerk geflankeerd door galerijen tegen de zijmuren. In het midden het door Jaan Oenema gesneden rugschot met de wapens van de schenkster en haar echtgenoot.

Kleine wegwijzers

Dat je
de kleine wegwijzers
van de dag
niet over het hoofd
mag zien:
de morgendauw in het gras,
de zonneschijn op je deur,
de regendruppels in het bloembed,
het behaaglijk spinnen van de kat,
het herkauwen van de koeien,
de hand van de buurman
die je over het tuinhek groet.
Mag deze dag
door de vele kleine dingen
groot worden.

UIT: GEDENKBOEKJE KELTISCHE ZEGENBEDEN, MAASTRICHT 2007.

Portret van Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874), achtereenvolgens Waals predikant te Leeuwarden, Leiden en Rotterdam en hoogleraar theologie te Groningen.

Oecumenische Basisgemeente Leeuwarden

De Oecumenische Basisgemeente Leeuwarden (OBL) maakt sinds 1996 gebruik van de Waalse Kerk op de eerste en derde zondag van de maand, tussen september en juli. Het is een gastvrije gemeenschap van zo'n veertig leden. De groepering is ontstaan in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Zij bestaat uit leden van diverse kerkelijke achtergronden, met als centrale gedachte dat de Bijbelse traditie een vertaling vraagt naar de maatschappelijke werkelijkheid van alledag. Er is geen vaste voorganger. Vieringen worden door leden voorbereid en vaak ook uitgevoerd. Voor de kinderen zijn er geregeld activiteiten die kunnen aansluiten op die van de volwassenen. Met enige regelmaat worden gastsprekers uitgenodigd en zo nu en dan zijn er ook zangdiensten onder deskundige leiding. Dat levert een verscheidenheid aan vormen en gezichtspunten op. Tijdens en na de vieringen of activiteiten is er ruimte om van gedachten te wisselen over die gezichtspunten. Er zijn contacten met andere basisgemeenten en -groepen in Friesland en daarbuiten.

Het liturgisch centrum van de Waalse Kerk.

6 Voormalige kloostergebouwen en St. Antoniusstatie [verdwenen] Grote Kerkstraat 224-234 en 236

Deze vier woningen zijn ontstaan door in de voormalige kloostergebouwen scheidingsmuren te metselen. Onder het pleisterwerk bevinden zich nog de oude kloostermoppen. Het huis op nummer 228 is door de toenmalige NV Stadsherstel gerestaureerd. Het kreeg de toepasselijke naam *de Witte Non* naar de pijen van de dames Dominicanessen.

Op nummer 236 stond tot 1859 de St. Antoniusstatie van de Franciscanerorde. Na de samenvoeging met de statie van de dominicanen werd deze kerk afgebroken en verrees hier een nieuw woonhuis naar ontwerp van stadsarchitect Thomas Romein.

De rij huizen waar vroeger het Dominicanessenklooster stond.

7 Voormalige Keimpemastins en pastorie Grote Kerkstraat 238

Deze stins (Fries voor steenhuis) is een van de oudste van de stad en dateert uit de veertiende eeuw. De stins ontleent zijn naam aan Worp van Keimpema die het huis in de vijftiende eeuw bewoonde. Diverse pastoors van de tegenover gelegen kerk St. Marie van Nijehove hebben hier tot aan de hervorming gewoond. Daarna kwamen er predikanten te wonen. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de Armenschool hier gevestigd totdat het pand in de negentiende eeuw weer een woning werd. Omstreeks 1910 werd het verwaarloosde gebouw als pakhuis gebruikt tot een restauratie in de jaren 1979-1980 het gebouw in nieuwe glans liet herrijzen. De laatachttiende-eeuwse ramen zijn gehandhaafd maar links van de voordeur en tussen de twee meest rechtse ramen zijn nog sporen van oudere vensters te zien. De kelder is geheel overwelfd met tongewelven. In de zaal een schouw afkomstig van een boerderij te Burum en een bedstedewand uit een woning te Lemmer.

De voormalige Keimpemastins omstreeks 1910.

8 De St. Marie van Nijehove [verdwenen] en het voormalig St. Elisabethklooster Grote Kerkstraat 83-117

Recht tegenover de Keimpemastins stond tot de afbraak in 1765 de parochiekerk van Nijehove zoals dit deel van de stad heette. Deze kerk dateerde vermoedelijk uit de twaalfde eeuw en was dus ouder dan de kerk van de Dominicanen, de Jacobijnerkerk. Direct na de Hervorming namen de Leeuwarder protestanten de kloosterkerken in gebruik. De St. Marie van Nijehove, ook wel Onze Lieve Vrouw genoemd, werd door de stad gebruikt voor van alles en nog wat. In de zeventiende eeuw was het de werkplaats van klokkengieters en werd het gebouw Het Klokhuis genoemd. Onder andere is de klok van de Waalse Kerk er gegoten door Jurrien Balthasars (1661). Waarschijnlijk is in de jaren 1725-1727 ook het orgel van de Jacobijnerkerk in dit voormalige kerkgebouw vervaardigd. Na de sloop van de voormalige kerk werden er enkele woningen op deze plaats gebouwd.

Geromantiseerd stadsgezicht met Jacobijnerkerk en St. Marie van Nijehove uit 1663 door J.A. van Beerstraten. Het schilderij bevindt zich thans in Berkeley Castle in Gloucester.

In een van die huizen vestigden zich halverwege de negentiende eeuw de zusters Franciscanessen die wilden gaan zorgen voor kleding, voeding en scholing van het katholieke volksdeel. Het begon met een naai- en bewaarschool, later aangevuld met lager onderwijs, een Fröbelschool, modevakschool, huishoudschool en een MULO school. Er werd een nieuw schoolgebouw op de hoek van de Grote Kerkstraat en het Jacobijnerkerkhof bijgebouwd die de naam St. Luciaschool kreeg. Al met al werd het een groot complex dat voor een belangrijk deel ontworpen is door de architect Wolter te Riele uit Deventer. Tot in 1977 zijn de zusters Franciscanessen hier actief geweest. Daarna is het complex overgenomen door een woningbouwvereniging die er een vijftigtal woningen in heeft ondergebracht.

De voormalige parochiekerk van Nijehove werd in de zeventiende en achttiende eeuw vooral gebruikt door klokkengieters. De Jacobijnerkerk is rechts op de achtergrond te zien. De tekening is van Rien Jelgerhuis en waarschijnlijk gemaakt vlak na de afbraak in 1765.

9 Kosterij en Grote- of Jacobijnerkerk Bredeplaats 4 / Jacobijnerkerkhof 95

Omstreeks 1245 vestigden de Dominicaner monniken zich in Leeuwarden. Na Utrecht (1232) was dit de tweede vestiging in de noordelijke Nederlanden. Van het klooster resteert slechts een klein deel, dat nu bekend staat onder de naam *Kosterij*. De iets hellende zijmuur langs de Bredeplaats staat bekend als het oudste muurwerk van de stad. In de Kosterij is nog een deel van de voormalige kloostergang aanwezig evenals de eetzaal van de monniken, de Refter.

Albertus Magnus

Albertus Magnus die nog leerling van Dominicus was geweest heeft in 1256 het Jacobijnerklooster bezocht. Hij had de leiding gekregen van de Dominicaner orde in Noordwest-Europa waar Leeuwarden ook onder viel. De preek die hij bij die gelegenheid in Leeuwarden heeft gehouden is bewaard gebleven in de universiteitsbibliotheek van Leipzig. In de kloostergang van de Kosterij is in 2011 een plaquette aangebracht die memoreert aan dit bezoek.

- ◀ Kloostergang in de Kosterij. Dit gedeelte is ongepleisterd en west-oost gericht. Op de achtergrond de ingang naar de voormalige Refter van het Dominicanerklooster.

Dankzij de steun van de adellijke familie Cammingha die onder andere de grond voor de bouw van klooster en kerk beschikbaar stelde, begon men rond het jaar 1275 met de bouw van de kloosterkerk die ook wel Jacobijnerkerk wordt genoemd naar de straat waar het Parijse Dominicaner klooster was gevestigd. Na uitbreidingen in 1504 en 1521 kreeg de kerk haar huidige omvang. Destijds was het de grootste kloosterkerk van ons land. Na twee restauraties (1972-1978) en (2002) verkreeg het gebouw het uiterlijk van tegenwoordig. De kerk heeft een monumentaal orgel, het eerste grote nieuwbouwproject van orgelmaker Christiaan Müller (1727). De roem die hij met dit instrument verwierf zorgde ervoor dat Müller in 1736 het wereldberoemde grote orgel in de St. Bavokerk te Haarlem mocht bouwen. Aan de zuidwand van het koor staat een vorstelijk gestoelte (1696). De zeventiende-eeuwse preekstoel is in 1843 voorzien van overgebleven snijwerk van de Stadhouderskraak. In de zuidelijke zijbeuk bevindt zich een monument voor onderwijshervormer ds. J.H. Nieuwold (1820). In 1575 zijn op de zuid- en oostmuur van deze zijbeuk schilderijen van apostelen en Maria met kind aangebracht,

De Grote Kerk in 1790. Tekening uit 1790 van Jan Bulthuis. Op de voorgrond zijn grafdelvers bezig. Het Oranjepoortje heeft nog zijn oorspronkelijke vorm. Tegen de zuidmuur een afdak waaronder begrafenissen benodigdheden werd opgeborgen.

die toegeschreven worden aan de Leeuwarder kunstenaar Adriaen van Cronenburgh. Hoewel beschadigd, zijn ze het aanzien meer dan waard. Een moderne muurschildering werd in 2000 aangebracht op de noordmuur en stelt de intocht van Christus in Leeuwarden voor. Ze werd vervaardigd door Manfred Stumpf en Gijs Frieling voor de tentoonstelling: *Christus na 2000 jaar, 2000 jaar na Christus*. In de zuidoosthoek van de kerk een aanbouw die als sacristie wordt aangeduid. Deze ruimte, de laatste uitbreiding van de kerk, is overdekt met netgewelven. Aan de oostzijde zit een later (1663) ingebroken poortje waar voedsel en geld werden uitgedeeld aan de armen. Links hiervan zit een nis met een door hout afgedekt putje. Resten van tijdens de beeldenstorm beschadigde kraagsteentjes zijn op de wand te zien. Verder bevinden zich in het gewelf twee gepolychromeerde sluitsteentjes met daarop afgebeeld de wapens van Friesland en Saksen. Tegen de westmuur staat een klein orgel

Gezicht op de in 1948 gereconstrueerde grafruimte van de Nassau's. Links het op de muur geschilderde monument voor Willem Lodewijk en in het midden de houten tombe voor Anna van Oranje. Rechts de binnenzijde van het Oranjepoortje. Onder het middelste venster de gedenksteen voor de Vrede van Münster.

(1766) van Johann Meister, afkomstig uit de Heilige Geistkirche te Glashütten/Taunus in Duitsland. Het werd hier geplaatst in 1978. In het koor van de kerk zit de Oranjepoort (1663) die als toegang voor de stadhouderlijke familie diende. Helaas is het bovenstuk in 1843 vereenvoudigd. Oorspronkelijk waren de getordeerde zuilen geschilderd in zandsteenkleur met groene en vergulde blaadjes en donkere takken. Op de poort zit een oranjeboompje, in 1948 vervaardigd door koperslager Buikstra uit Wergea, met daaronder het stadswapen dat in 2002 weer werd aangebracht. In het koor is de grafruimte van de Nassaus, die in 1795 was vernield, gereconstrueerd ter gelegenheid van het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1948. Op de noordwand is een geschilderde reconstructie van het grafmonument van Willem Lodewijk te zien. Op de moderne houten tombe voor Anna van Oranje zijn de gespaarde marmeren wapenschilden van de originele tombe herplaatst. Aan de wand hangen de wapenborden van de hier bijgezette leden van de stadhouderlijke familie. De gebrandschilderde ramen in het koor

Interieur van het middenschip gezien naar het westen. Links aan de wand de Stadhouderskraak en rechts de preekstoel. Op de voorgrond het Koororgel en op de achtergrond het Müller-orgel.

zijn nieuw. De drie middelste (het sneuvelen van Ernst Casimir voor Roermond, de bijzetting van Willem Frederik en het verdrinken van Johan Willem Friso) zijn ontworpen door de Leeuwarder kunstenaar Cor Reisma en aangebracht in 1958. Aan weerszijden van deze drie ramen links een raam voor Willem Lodewijk en rechts een voor Maria Louise van Hessen Kassel. Beide zijn vervaardigd door Jos de Ridder uit Haarlem en daterend uit 1976. Het Wilhelminaraam aan de zuidzijde van het koor uit 1962 is vervaardigd door Dick Osinga uit Leeuwarden.

In een rek hangende voor een van de ramen in de noordmuur zijn de gekleurde ramen van de in 2004 afgebroken Goede Herderkerk gemonteerd. Deze zijn eveneens vervaardigd door Dick Osinga. Moderne elementen als stoelen, liturgisch centrum, stiltecentrum met een tweeluik van Nelly Zandberg en ingangsportaal dateren van de laatste restauratie (2002) onder leiding van architect Gerben Brouwer.

Liturgisch centrum uit 2002 met verrijdbaar podium. Op de achtergrond de gebrandschilderde ramen uit de afgebroken Goede Herderkerk.

Yn Stilte

De Ivige wol altyd mei ús w ze,
syn nacht jout rêst, syn deirea libbensmoed.
Hy wol ús wûnen en ús sear genêze
en nimt ús hiele libben op syn need.

In Stilte

De Eeuwige wil het leven met ons delen
zijn nacht geeft rust, zijn morgen levensmoed
De pijn verzachten en de wonden helen
En wil ons warmen met zijn milde gloed

GERK ZANDBERG (deel van een gedicht voor het stiltecentrum, 2003)

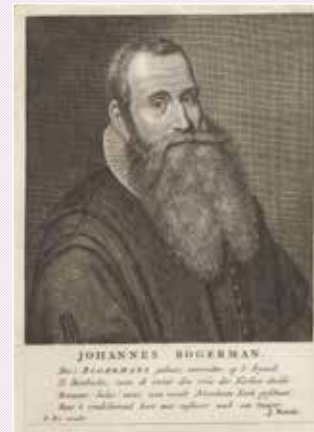
Het stiltecentrum.

Protestantse wijkgemeenten Leeuwarden

De Grote Kerk wordt gezamenlijk gebruikt door drie wijkgemeenten van de Protestantse Gemeente te Leeuwarden: Adelaar-Regenboog, Fenix-Goeder Herder en Rondom de Grote Kerk. Iedere wijkgemeente neemt haar eigen cultuur en geschiedenis mee en dat heeft tot gevolg dat kerkgangers op zondag kunnen kiezen uit een palet van diensten. Iedere zondagochtend is er een kerkdienst vanuit de traditie, een keer per maand een viering vanuit de gedachtegang van 'De kerk als klooster' met daarin elementen van inkeer, soberheid en meditatie en een keer per maand de Jacobijner Noen. Op zondagavond is er afwisselend een cantatedienst, een 'Evensong', een Avondgebed en de Fryske Vesper in de Waalse Kerk.

Johannes Bogerman

Johannes Bogerman (1576-1637) was van 1604-1636 predikant te Leeuwarden. Hij werd afgevaardigd namens Friesland naar de Synode van Dordrecht (1618-1619) waar hij gekozen werd tot voorzitter. Hier werd onder andere besloten de Bijbel te vertalen in het Nederlands. Bogerman werkte mee aan de vertaling van het oude testament. Later werd Bogerman benoemd tot hoogleraar in Franeker waar hij in 1637 stierf. Hij werd begraven in de Martinikerk.

Voormalige pastorie van de St. Dominicuskerk Speelmansstraat 35

Aan de westzijde van de Bontepapesteeg - zo genoemd vanwege de kledij (wit onderkleed bedekt door een zwarte mantel van de kloosterbewoners) - en de hoek met de Speelmansstraat verrees in 1850 een nieuwe kerk en pastorie naar ontwerp van de Leidse architect Theo Molkenboer. Later werd die nog uitgebreid met de achtergelegen Franciscanerstatie. Deze kerk en haar pastorie werden in 1937 verlaten omdat er inmiddels een geheel nieuw gebouw was opgetrokken in het westen van de stad. Nadat het voormalige kerkgebouw nog enkele decennia als bedrijfsruimte in gebruik was, is het in de jaren tachtig van de twintigste eeuw vervangen door een appartementencomplex. De voormalige pastorie heeft alle stormen overleefd en getuigt tot op de huidige dag van het rijke roomse leven op deze plek.

Speelmansstraat 35 en omgeving.

10 Synagoge Slotmakersstraat 16

Na de overdracht van de inventaris van de voormalige hoofdsynagoge aan het jeugdorp Kvar-Batya in Israël en het gebouw aan de gemeente Leeuwarden, werden in 1980 de (dienst)woningen van voorzanger (Chazzan) en koster (sjammes) aan de Slotmakersstraat verbouwd en tot een kleine synagoge ingericht. De inventaris hiervan is afkomstig uit de in 1948 gesloten sjoel van Gorredijk die helaas in 1953 afgebroken is. De synagoge is nog in gebruik. Er zijn één keer in de twee weken diensten op zaterdag.

Interieur van Slotmakersstraat 16.
Op de voorgrond de Biema en daarachter de heilige ark.

11 Voormalige Synagoge Sacramentsstraat 19

In 1744 werd op deze plek in een huis een kleine synagoge ingericht die al spoedig te klein werd. Rond 1800 besloot men een viertal naastliggende woningen aan te kopen in de Sacramentsstraat en de Slotmakersstraat en hier een nieuwe synagoge te bouwen die plaats bood aan 300 mannen en 200 vrouwen op een galerij. Op 1 maart 1805 werd ze ingewijd. De plattegrond was vierkant (ongeveer 14 bij 14 meter). Op het dak zat een lichtkoepel. In het midden van de voorgevel zat de ingangspartij met aan beide zijden twee ramen. De gevel werd bekroond door een fronton. Het ontwerp was van architect en overbuurman Gerrit van der Wielen (1767-1858).

Interieur van de synagoge vlak voor de overbrenging van de inventaris naar Israël in 1964.

Deze woonde ook in de Sacramentsstraat en exploiteerde de achter zijn woning gelegen Concertzaal Van der Wielen. In 1865 besloot men om het gebouw te vergroten. Als architect werd Herman Rudolf Stoett (1837-1887) aangetrokken. Deze breidde het gebouw een meter of acht naar het oosten uit. Er kwam een nieuwe voorgevel en de lichtkoepel verdween. In de iets uitspringende middenpartij kwam een drietal dubbele deuren met halfronde bovenlichten. Hierboven zaten grote ramen. Uiterst links en rechts in de gevel zat eveneens een dubbele deur met bovenlicht en raam. Deze deuren gaven toegang tot de vrouwengalerij. Tussen deze ingangen bevond zich een groot raam met daaronder gedenksteden. Links van de ingang een tekst uit Ps. 45:16 (onder vreugde en jubel worden zij binnengeleid, zij komen in des konings paleis) en rechts uit Ez. 11:16 (hoewel Ik hen in de landen verstrooid heb, nochtans zal Ik hun een weinig tijds tot een heiligdom zijn, in de landen, waarin zij gekomen zijn). Woonden er tijdens de uitbreiding van de Synagoge nog zo'n 1400 Joden in de stad, rond 1900 waren dat er nog maar 1000 en toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak nog minder. Van de 665 door de Duitsers weggevoerde Joden zijn er slechts 116 teruggekeerd. Nadat men na de oorlog het gebouw had verkleind door een tussenmuur in te metselen, heeft men besloten het nog steeds te grote gebouw te verlaten en over te dragen aan de stad. De inventaris van de synagoge is in 1964 overgebracht naar een synagoge in het jeugdorp Kvat-Batja in Israël. De voormalige synagoge van Leeuwarden is in 1978 gerestaureerd onder leiding van architect Abe Bonnema en wordt nu gebruikt als dansschool en huiswerkinstituut. Het gebouw is eigendom van de gemeente Leeuwarden. Op 22 mei 2005 is het 200-jarig bestaan van het gebouw herdacht.

Sabbatpaal

Toen de Hoeksterpoortsbrug in 1937-1938 werd veranderd in een vaste brug werd er aan weerszijden van de weg een sabbatpaal geplaatst als symbolische afsluiting van de stad. Buiten de stadsgrenzen mochten Joden geen goederen dragen. Alleen aan de zuidzijde van de weg is nog een paaltje aanwezig dat in 2016 na een restauratie weer onthuld werd door Opperrabbijn Binyomin Jacobs samen met wethouder Isabelle Diks van monumentenzorg. Het paaltje is een gemeentelijk monument.

Onthulling van de gerestaureerde sabbatpaal op 2 juni 2016.

FOTO HOGE NOORDEN/JACOB VAN ESSEN.

Noorder zijmuur van de voormalige kerk van Hoek; tijdelijk zichtbaar geworden na het afbranden van het belendende perceel in 1983.

12 Voormalige St. Catharinakerk van Hoek [grotendeels verdwenen] Voorstreek 106

Het buurtschap Hoek, begrensd door de grachten van Voorstreek en Tuinen, had ook een eigen parochiekerk. De machtige adellijke familie Cammingha liet iets ten noorden van hun stins voor de bewoners van Hoek een kapel bouwen die gewijd was aan de martelares Catharina. Sommige leden van deze familie werden in deze kerk begraven. Is er van de parochiekerken van Olde- en Nijehove niets meer over, van de voormalige Hoeksterkerk bestaat nog een deel van de noordmuur. Deze kwam in het zicht nadat het buurpand (108) door een brand werd verwoest. Na de hervorming heeft het gebouw diverse functies gehad als pesthuis, (wapen)tuighuis, spinhuis, ziekenhuis en jeugdgebouw. Het huidige uiterlijk kreeg het in 1834 na een verbouwing door stadsarchitect Gerrit van der Wielen. Thans zijn er appartementen in gebouwd.

13 St. Bonifatiuskerk Bonifatiusplein 20

In de jaren 1882-1884 kwam deze grote (76 bij 33 m) neogotische kerk tot stand naar ontwerp van architect P.J.H. Cuypers ter vervanging van de schuilkerk aan de Vleesmarkt (ter plaatse van de huidige Tivolibioscoop). De kerk is een driebeukige basiliek met een achzijdige koorabsis. Deze laatste is geïnspireerd op die van de kathedraal van Trondheim. De kerkruijme wordt overwelfd door kruisribgewelven gedragen door bundelpijlers. Naast het hoofdaltaar, dat naar een ontwerp van Cuypers is vervaardigd door Rasmus Bruun uit Münster, heeft de kerk nog een viertal altaren. Een daarvan, het St. Anna-altaar, heeft een zestiende-eeuws beeld van Anna te Drieën. De preekstoel is meegenomen uit voornoemde schuilkerk. De kerk heeft een fraai koororgel (Cavaillé-Coll 1886) en een groot

onlangs gerestaureerd orgel op de west-tribune, vervaardigd door Verschueren in 1942, waarin het voormalige Ademaorgel (1899) is verwerkt. De slanke toren is de hoogste kerktoren van Fryslân en reikt tot ruim 85 meter. Het gedeelte boven de wijzerplaten is in 1976 afgebroken tijdens een zware storm en in 1980 gereconstrueerd. Links van de toren bevindt zich de doopkapel met doopvont van J. en L. Brom (1930). Het totale complex omvat, behalve de kerk, aan de linkerkant de oost-pastorie uit 1887 naar een ontwerp van J.D. van der Weide. Sedert 1994 is het in gebruik als een appartementencomplex. Rechts van de kerk bevindt zich de grote west-pastorie die in de loop der jaren wisselend in gebruik is geweest als pastorie en tot 1935 als rooms-katholiek ziekenhuis. De laatste drie decennia is het gebouw in gebruik als centrum voor spiritualiteit en catechese onder de naam Titus Brandsma Huis.

Interieur van de Bonifatiuskerk gezien naar het oosten.

< Beeld van Christus Koning met daarachter de Bonifatiusstoren.

Titus Brandsma

Titus Brandsma (1881 – 1942) was een pater, hoogleraar en publicist, afkomstig uit Friesland. Als sterk maatschappelijk betrokken priester nam hij initiatieven op het gebied van de katholieke emancipatie, het katholieke onderwijs en de journalistiek. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verzette hij zich tegen het nazisme. In 1942 werd hij gearresteerd door de Duitse bezetter en vond hij in het concentratiekamp Dachau de dood. In 1985 werd hij als martelaar door paus Johannes Paulus II zalig verklaard.

Titus Brandsma als concentratiekampgevangene.

Als wij een ogenblik in onszelf treden,
 een ogenblik tot rust komen
 en onze ogen sluiten voor het felle licht van de wereld
 dat ons overstelpt en verblindt,
 dan zien wij als het ware het vonkje van onze ziel
 dat steeds doorgloeit en
 ons de verhouding tot God laat zien.

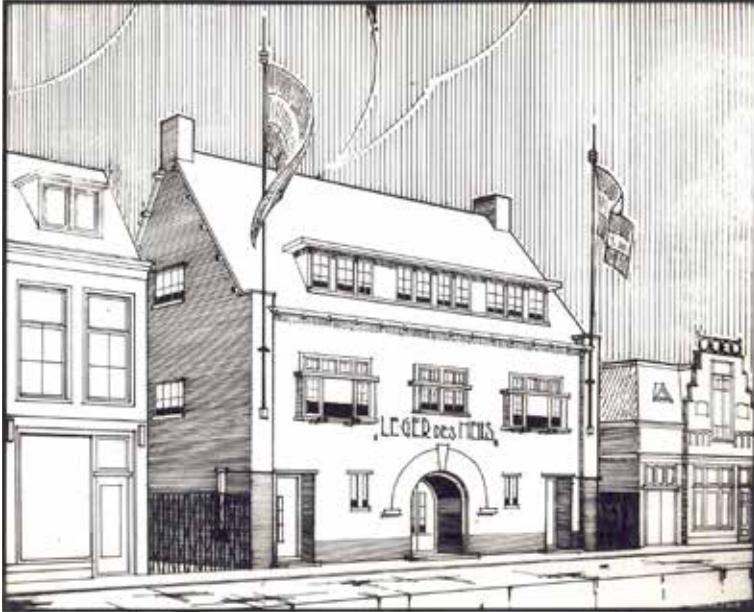
TITUS BRANDSMA

Titus Brandsma Parochie

De Titus Brandsma Parochie is een rooms-katholieke geloofsgemeenschap met nu nog twee kerklocaties: Bonifatiuskerk (Bonifatiusplein) en de Dominicuskerk (Harlingerstraat). Vanaf 1 januari 2018 is de parochie gefuseerd met de parochies in het zuiden van de gemeente. Geïnspireerd door het evangelie wil de parochie met elkaar werken aan groei in geloof en christelijke spiritualiteit om daarmee een bijdrage te leveren aan een samenleving waarin mensen oog hebben voor elkaar en vorm geven aan gerechtigheid en solidariteit met de kwetsbare mens. De parochie wil als geloofsgemeenschap Christus zichtbaar maken. De parochie is vitaal, dankzij zijn actieve vrijwilligers. Daarnaast biedt de parochie een centrum voor spiritualiteit en catechese aan dat voor iedereen toegankelijk is.

14 Voormalig gebouw van het Leger des Heils Tuinen 14-16

Sinds 1891 is het Leger des Heils in de stad gevestigd. Eerst in een pand aan de Heerestraat maar sedert 1919 in Tuinen 16. In december 1936, kon er een nieuw gebouw betrokken worden op deze plaats nadat ook Tuinen 14 was aangekocht en beide panden gesloopt waren. Voor het ontwerp tekende de Leeuwarder architect L. Reinalda in samenwerking met de leger-architect J.C. Bakker uit Amsterdam. Het was het vijfentwintigste nieuwe gebouw van het Leger des Heils in ons land in anderhalf jaar tijd (!) en kostte 33.500 gulden. De opening in Leeuwarden geschiedde door burgemeester Jhr. Van Beijma. Het eenvoudige bakstenen gebouw voegt zich harmonieus in het straatbeeld. Boven de ingang twee woningen en erachter de diepe kerkzaal. In 2009 verhuisde het Leger des Heils naar een nieuw gebouw in de wijk Bilgaard en werd het oude gebouw verkocht. In 2016 is het omgevormd tot een appartementencomplex. Overigens is het aardig om te weten dat de stichter van het Leger des Heils William Booth in 1892 en 1894 de jonge afdeling in Leeuwarden heeft bezocht.

Ontwerptekening van het Leger des Heilsgebouw.

Voorgevel van de Galileakapel.

15 De Galileakapel, voormalig Schipperskerkje / Armenkerkje Droevendal 9

Ietwat verscholen achter Oosterkade en Droevendal ligt dit kleine kerkje. Gebouwd in 1850 door de Nederlandse Hervormde Gemeente om Bijbellezingen voor behoeftigen en diensten voor schippers te houden. Samuel Crommelin, emeritus-predikant, schonk de kerk in 1863 een orgel dat geleverd werd door de firma L. van Dam & Zn en sedert 1924 te Rottevalle in de dorpskerk staat. Het van goedkope Friese geeltjes gemetselde kerkje is sinds 1987 in gebruik bij de Christengemeenschap. De Amsterdamse architect Henk Hupkes tekende voor de (her)inrichting van het intieme gebouwtje. Een huisorgel van de Dordtse orgelmaker P.J. Geerkens (1819) staat hier sinds 1990.

Christengemeenschap

De eerste dienst van de Christengemeenschap in Leeuwarden was in 1956. Vanaf 1987 heeft de Christengemeenschap de Galileakapel tot haar beschikking. De gemeenschap in Leeuwarden telt ongeveer honderd leden en belangstellenden. De Christengemeenschap, Beweging voor Religieuze Vernieuwing, is in 1922 gesticht en telt nu ongeveer 320 gemeenten in 32 landen. In de gemeenten komen mensen bijeen die op zoek zijn naar een eigentijdse manier van christelijk religieus leven. Centraal staat het vieren van de dienst aan het altaar, die de naam 'Mensenwijdingsdienst' draagt. De Christengemeenschap kent geen verplichte geloofsbelijdenis en ook geen vaststaande geloofswaarheden. Wel zijn er zeven vernieuwde sacramenten en rituelen. De gemeenschap staat open voor iedereen die aansluiting bij haar zoekt. In Leeuwarden vinden naast de Mensenwijdingsdiensten ook culturele bijeenkomsten, gespreksavonden, workshops en cursussen plaats.

Galileakapel. Secretaire-orgel uit 1819 van Pieter Johannes Geerkens uit Dordrecht.

Dat wat overblijft

Dit is de tijd van stilte
onuitgesproken
tussen tomeloos
lawaaï van woorden
Dit is de tijd van stilte
van spreken
zonder stem
zichtbare blinde vlek op
het laken van gesprek
wendbaar als de wind.
Dit is de tijd van stilte

dat wat overblijft.

AKKE BROUWER (lid van christengemeenschap)

16 Voormalige Galileërkerk [verdwenen] Tweebaksmarkt 23

Kort voor 1500 werd het Minderbroedersklooster om veiligheidsredenen verplaatst naar de stad. Tot die tijd stond het aan de oostoever van de Ee op ruim een kilometer noordelijker dan de nieuwe plaats. In 1939 werd de voormalige kloosterkerk van de franciscanen wegens bouwvalligheid afgebroken met de bedoeling hier een nieuw gebouw op te richten. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zijn deze nieuwbouwplannen nooit tot uitvoer gekomen. De vrij grote kerk bestond uit een hoofdbeuk met een jongere noordbeuk. De voorgevel was in 1805 vernieuwd. Na de oorlog bouwde de rijksoverheid op dit terrein een nieuw telefoonkantoor voor de PTT naar ontwerp van de Leeuwarder architect Piet de Vries. De preekstoel van de voormalige kerk is nu te bewonderen in de kerk van Joure terwijl enige grafzerken in het koor van de na brand herbouwde dorpskerk van Minnertsga zijn terechtgekomen. Het grote drieklaviers Van Dam-orgel staat nu in de Grote kerk van Tholen en enige muurschilderingen bevinden zich in het Fries Museum (depot).

De in 1939 afgebroken Galileërkerk.

Interieur van de Galileërkerk.

17 Evangelisch-Lutherse Kerk Nieuwe Oosterstraat 28-30

Nadat de lutheranen aanvankelijk kerken in een pand aan het Zaailand kocht men rond 1675 een huis aan de Nieuwe Oosterstraat. Op deze plaats werd in 1681 het eerste lutherse kerkje min of meer clandestien gebouwd. Men had namelijk geen toestemming gevraagd aan het stadsbestuur dat dan ook onverbiddelijk eiste het reeds gebouwde tot op de fundamenten af te breken. Toen de toestemming er later alsnog kwam bouwde men een eenvoudig zaalkerkje. In 1692 kocht men een belendend pand aan om te dienen als kosterswoning. Het huidige kerkgebouw stamt uit 1774. De eenvoudige topgevel wordt gesierd door een mooie windwijzer in de vorm van een lutherse zwaan en toont een fraaie gevelsteen in rococo-omlijsting. Op deze gedenksteen wordt onder andere gememoreerd dat men bij de bouw steun heeft gehad van geloofsgenoten uit Amsterdam. Het interieur van de kerk is nog geheel authentiek en indrukwekkend door zijn soberheid. De kansel is opgesteld tegen de zuidmuur in de lengteas. Aan weerszijden van de kansel zitten twee grote vensters en

Interieur van de Lutherse Kerk naar het noorden. Op de achtergrond het Van Damorgel uit 1869.

de banken voor de kerkenraad. Langs de zijmuren bevinden zich twee galerijen op pilaren zoals men dat vaak in Duitsland vindt. Tegen de voorgevel is de orgelgalerij geplaatst waarop zich een Van Damorgel uit 1869 bevindt. Het fraaie snijwerk stelt onder andere twee hoornen des overvloeds voor. Het middelste pijpenveld wordt bekroond door een zwaan. De kerkzaal wordt net als in de Waalse Kerk overdekt door een gepleisterd gewelf met drie fraaie ornamenten (roosters). Tegen de linker muur staat een groot gedenkbord voor Andreas Möller, een Brunswijcks legerofficier in dienst van de Friese Nassaus en vermogend lid van de Leeuwarder Lutherse gemeente, die de kosten van de vorige kerk grotendeels heeft betaald en wiens grafzerk zich nog in de kerk bevindt. In de consistoriekamer bevindt zich een fraaie rococoschouw. Naast de kerk staat de kosterswoning uit 1894. Het ontwerp is van de Leeuwarder architect W.C. de Groot.

Gedenkbord voor Andreas Möller.

De zwaan, het symbool van de Lutheranen, op het orgel. In Praag werd in 1415 Johannes Hus (= gans) wegens ketterijen op de brandstapel gebracht. Volgens overlevering riep deze toen: 'jullie verbranden nu een gans, maar er zal een zwaan uit zijn as herrijzen'. Die zwaan werd 100 jaar later Luther. Zo ontstond het verband met Maarten Luther en werd de zwaan het logo van de Lutherse gemeenten.

Evangelisch-Lutherse Gemeente Leeuwarden-Harlingen

De oorsprong van de Evangelisch-Lutherse kerk ligt in het werk van Maarten Luther (1483 -1546). De Lutherse geloofstraditie wijkt in wezen weinig af van de andere protestantse stromingen. Daarom hebben de Lutheranen zich in 2004 met twee andere kerkgenootschappen verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland. De lutherse traditie kenmerkt zich door een vol vertrouwen op de genade van God en een grote geloofsvrijheid. Ook is er een grote tolerantie jegens andersdenkenden. De lutherse eredienst heeft een sterk liturgische inslag met veel ruimte voor zang en muziek. Een belangrijk kenmerk is ook het algemeen priesterschap van alle gelovigen.

De kerk wordt iedere zondag gebruikt voor de eredienst. Iedere woensdagmiddag van 12.00 – 13.00 uur is er een stiltemoment waarbij iedereen kan binnenlopen om een kaarsje te branden, te mediteren of aan een korte gebedsdienst deel te nemen.

Het Evangelie is zo duidelijk dat het nauwelijks uitleg behoeft, maar het wil alleen goed overdacht en diep ter harte genomen worden.

MAARTEN LUTHER

Organisten, orgelbouwers en de Lutherse Gemeente

In enkele publicaties over orgels speelt de Lutherse Gemeente van Leeuwarden een rol. Toen de befaamde orgelbouwer Christian Müller het orgel in de Jacobijnerkerk mocht bouwen schreef hij zich per 16 december 1725 in bij de Lutherse Gemeente. Tot de keuring van dit orgel in maart 1727 heeft hij de diensten van deze gemeente in de Nieuwe Oosterstraat bezocht. Zijn knecht Johann Michael Schwartzburg kwam tegelijk met de familie Müller binnen. Hij was afkomstig uit Eigenrieden in de Harz waar hij in 1696 geboren was. Schwartzburg is in Leeuwarden gebleven, huwde hier in 1730 en stierf in 1748. Schwartzburg heeft in Fryslân een vijftal orgels vervaardigd waarvan dat in de Waalse Kerk de grootste is.

Een van de eerste orgeldeskundigen van ons land was Joachim Hess (1732-1819), die samen met zijn broer Hendrik Hermanus (1735-'94) voorbestemd was om evenals zijn vader kleermaker te worden. Het geslacht Hess was afkomstig uit Duitsland en in Leeuwarden terecht gekomen. De familie Hess was lid van de Lutherse Gemeente. Joachim bleek een begaafd organist te zijn die regelmatig het toenmalige Schnitgerorgel in de Leeuwarder kerk bespeelde. Na zijn benoeming in Gouda bij de Lutherse Gemeente (1749) huwde hij in 1754 met de dochter van Ds. Muller. In dat jaar was hij organist van de St. Janskerk geworden. Zijn broer Hendrik Hermanus ging mee naar Gouda en werd met behulp van Joachim een bekend orgelmaker. Joachim werd bekend door publicaties als: *Luister van het Orgel en Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen (1774)* .

18 Nieuwe toren en St. Jacobskapel [verdwenen] Klokstraat / hoek Grote Hoogstraat

Op de zuidelijke flank van de terp van Nijehove bestemden Arent van Surhusen en Hille van Zwolle in 1478 hun huis in de Grote Hoogstraat tot gasthuis en kapel. Eén kamer aan de voorkant bleef gereserveerd

Tekening uit 1864 van de Nieuwe Toren door Willem Hekking jr.

voor Hille en haar familie. In 1531 werd het gasthuis opgeheven maar de kapel bleef. Rond 1538 werd Hilles kamer afgebroken om op die plek een toren te bouwen. Na de mislukking van de bouw van de Oldehove werd hier een nieuwe stadstoren gebouwd met de naam van Nieuwe Toren. In 1541 was de bouw voltooid. De ranke toren was in totaal 43 meter hoog. In de 20 meter hoge houten lantaarn kwam een beiaard te hangen. De toren speelde een belangrijke rol in het dagelijks leven van de Leeuwarders. Door middel van het luiden van de klok werden de openings- en sluitingstijden van de stadspoorten aangegeven en de vertrektijden van diligence en trekschuit. Bij onheil werd de klok geklept. Ook deze toren begon te verzakken. In 1832 werd een onderzoek ingesteld. De toren helde 85 cm over! In 1884 werd hij op verzoek van de omwonenden gesloopt. De beiaard hangt nu in de koepel van het Stadhuis terwijl de grote klok De Leeuw al ruim 100 jaar doelloos onder in de Oldehove hangt. De windwijzer is te bewonderen in het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL). Diverse plannen tot herbouw van een nieuwe toren zijn tot op de huidige dag niet verwezenlijkt. Wat rest is een terras op de plaats van de toren en een informatiepaneel met foto's. In de achter de verdwenen kapel gelegen Sint Jacobsstraat werden in 2002 zeven putdeksels met het opschrift Campus Stellae aangebracht. Dit kunstwerk van de Leeuwarder kunstenaars Tilly Buij en Henk Groenewoud herinnert aan de pelgrimsroute naar Santiago de Compostela die vanaf Sint Jacobiparochie via de Jacobijnerkerk door deze straat richting zuiden voert.

19 Doopsgezinde Kerk Wirdumerdijk 18

Toen in 1832 een door de Doopsgezinde Gemeente aangekocht huis aan de Wirdumerdijk was afgebroken werd hun kerkgebouw zichtbaar vanaf de straat en bouwde men een nieuwe ingangspartij met Dorische zuilen zodat de kerk vanaf de straat een voornaam aanzien kreeg. Tot 1832 was de schuilkerk toegankelijk door een drietal stegen waarvan een tweetal thans nog dienst doen als nooduitgang. Op deze plek kerkten sinds 1631 de Waterlanders: een ietwat vrijzinnige stroming bij de Mennonieten die in 1705 samenging met de Vlaamse Gemeente en uiteindelijk in 1758 ook met de Nieuwe Vlamingen die kerkten aan

het Zwiterswaltje. Men besloot de Vermaning van de Waterlanders als plaats van samenkomst te gaan gebruiken. Twee jaar later in 1760 bouwde men wegens ruimtegebrek een nieuwe Vermaning die dus in 1832 van een nieuwe ingang werd voorzien. Het ontwerp van deze nieuwe hoofdingang was van stadsarchitect Gerrit van der Wielen. In 1850 werd de Vermaning vergroot. De plattegrond van de kerkruimte is vierkant maar lijkt door de plaatsing van pilaren op die van een Grieks kruis. Veel aandacht is besteed aan het fraaie stucwerk dat samen met de eikenhouten lambrisering, het preekgestoelte en het orgelfront de ruimte een voornaam aanzien geeft. Het stucwerk is van de hand van J.E. Martens die ook tekende voor dat in de Nieuwe Zaal van het Stadhuis. In 1889 zijn zijmuren en dak vernieuwd naar ontwerp van H.H. Kramer. Orgel en preekstoel zijn in 1813 aangekocht uit de Doopsgezinde Kerk De Zon in Amsterdam. Het instrument is in 1786 vervaardigd door Johannes Strümpfner en in 1858 door de Leeuwarder orgelmakers L. van Dam en Zonen ingrijpend verbouwd waarbij de claviatuur van de achterzijde naar de zijkant verhuisde. Aardig om te weten is dat dit het eerste voorbeeld is in Fryslân van een combinatie van preekstoel met daarboven het orgel. Dit is later in veel Friese doopsgezinde kerken nagevolgd. Aan weerszijden van

Voorgevel en voorplein (Menno Simonsplein) van de Doopsgezinde Kerk.

het instrument zitten twee gebrandschilderde vensters (1954) van de Limburgse kunstenaar Joep Nicolas, voorstellende de wonderbare visvangst (links) en de voetwassing (rechts). Op het voorplein (Menno Simonsplein) is in de voormalige kosterwoning een meditatie centrum ingericht waar de bezoeker zich even terug kan trekken, het zogenaamde Huis voor Bezinning en Bezieling: Oergong.

Doopsgezinde Gemeente

De Doopsgezinde Gemeente Leeuwarden is met circa 300 leden, vrienden en belangstellenden de grootste doopsgezinde gemeente van Friesland. Kernpunten in de doopsgezinde geloofsbeleving zijn de scheiding tussen kerk en staat, de volwassenendoop en het vredesgetuigenis. Ieder lid van de gemeente is gelijk en geloofswaardig en geloofsdaad zijn gelijkwaardig en onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een lidmaatschap komt tot stand op basis van een persoonlijke geloofsbelijdenis en doop.

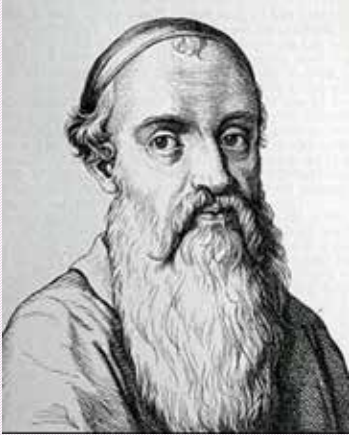
De gemeente kent een bloeiend gemeentelven met naast de wekelijkse kerkdiensten een breed scala aan andere activiteiten. Het Huis voor Bezinning en Bezieling, Oergong, beoogt naast de kerkdiensten ook andere vormen van bezinning, zoals stilte en christelijke meditatie. Ook is hier iedere vrijdag om 12.30 uur een viering.

Interieur van de Doopsgezinde Kerk. FOTO AD FAHNER

Menno Simons

Menno Simons (1496-1561) uit Witmarsum is de belangrijkste en enige kerkhervormer uit Friesland. Onder zijn naaste medewerkers waren de Leeuwarder broers Obbe en Dirk Philips. Een kleine anderhalf miljoen doopsgezinde christenen over de hele wereld beschouwen Menno Simons als de grondlegger van hun kerk. Zij noemen zich ook wel Mennonieten of in Friesland 'Menisten'. Psalm 25 is dé psalm die Menno Simons aansprak en hem inspireerde.

Maak mij, HEER, met uw wegen
vertrouwd,
leer mij uw paden te gaan.
Wijs mij de weg van uw waarheid en
onderricht mij,
want u bent de God die mij redt,
op u blijf ik hopen, elke dag weer.

PSALM 25: 4, 5, NBV

20 Voormalige Westerkerk en Patershuis Bagijnestraat 59 en 57

Begin zestiende eeuw werd het St. Annaklooster van de 'Grauwe Begijnen', dat gevestigd was buiten de stad op de terp Fiswerd, verplaatst naar binnen de stadswallen. Terzijde van het St. Anthony Gasthuis aan de andere zijde van de gracht werden de kloostergebouwen gebouwd inclusief een Kapel. Deze eenbeukige kapel werd na de reformatie voor diverse doeleinden gebruikt: als pakhuis, timmerschuur, tuchthuis maar ook als toneelzaal door Jan Jansz. Starter. In de jaren 1637-1643 werd de kapel weer ingericht als kerk. Het geld werd gevonden door de verkoop van graven. Twee toegangspoorten aan oost- en westzijde gaven toegang tot de kerkruimte. In 1681 nam het stadsbestuur het besluit de kerk te vergroten door de aanbouw

Laatste kerkdienst in de Westerkerk op 27 november 1983.
Rechts het unieke Van Dam-orgel uit 1846.

van een noordbeuk zodat de kerkruimte twee keer zo groot werd. In 1727 werd het oude orgel van de Jacobijnerkerk door Christian Müller tegen de westgevel van de noordbeuk geplaatst. In 1845 werd de Westerkerk totaal omgebouwd door architect Thomas Romein. Was het oorspronkelijk de bedoeling het gebouw intern te verbouwen, uiteindelijk kwam er een nieuw gebouw met gebruikmaking van de oude (verhoogde en bepleisterde) buitenmuren en de vier pilaren. In het nieuwe interieur werd het mooie snijwerk van de voormalige Prinsenstoel uit 1696 en de regeringsbanken weer verwerkt, onder andere op de oude preekstoel. Deze preekstoel werd (op z'n oude plaats) onder het nieuwe orgel geplaatst. Langs de west-, zuid- en oostmuur kwam een galerij op pilaren. Toen het gebouw in de jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn functie verloor dreigde afbraak. Na overname door de gemeente is het op respectvolle wijze verbouwd tot theater.

- < De bijzondere preekstoel.
- > Het Patershuis met aangrenzende Westerkerk.

In latere jaren na het gereedkomen van de nieuwe Harmonie werd het een poppodium. Thans (2017) wordt er weer naar een nieuwe functie gezocht. Een deel van het snijwerk en het monumentale Van Dam-orgel wachten nog steeds op herplaatsing.

Het Patershuis ten westen van de kerk behoorde in de zestiende eeuw eveneens tot het kloostercomplex van de Grauwe Begijnen, dat rond 1500 in de Bagijnestraat verrees. Er was een verbinding met de kloosterkerk. Na de Reformatie is het pand woonhuis geworden. In 1905 heeft de toenmalige eigenaar het pand laten moderniseren onder leiding van architect H.H. Kramer. Zo werden onder andere de gevels gepleisterd en het dak verlaagd. In de kelder zijn nog middeleeuwse troggewelven, zuilen en Friese rozentegels bewaard gebleven. Het enorme pand is thans in een viertal appartementen herverdeeld.

BUITEN HET STADSCENTRUM

A Voormalige dorpskerk Huizum Dorp 67

Het eerste dorp ten zuiden van de stad was voorheen Huizum. Per 1 januari 1944 is het door de Duitse bezetter bij Leeuwarden gevoegd en thans is het geheel omringd door buitenwijken van Leeuwarden. De geheel bepleisterde kerk is van oude datum. Onder de pleisterlaag bevindt zich nog muurwerk van tufsteen daterende uit de twaalfde eeuw. De uit de dertiende eeuw daterende toren is in latere tijd verhoogd. In 1956 is het muurwerk van de toren ontleisterd. Een gevelsteen met het jaartal 1626 en de jaartalankers (1656) wijzen waarschijnlijk op herstellingen. In de toren twee zestiende-eeuwse klokken. De kerk die gewijd is aan St. Johannes de Doper dankt haar faam aan het prachtige gave interieur. De renaissancepreekstoel is de oudste van onze provincie en dateert van vóór de Reformatie! Hij is dus nog door priesters gebruikt. Op het houten tongewelf zitten gewelfschotels met passiesymbolen. Tegen de noordmuur drie overhuifde herenbanken uit de zestiende en zeventiende eeuw. Aan de westkant een orgelgalerij met orgel uit 1849 van de Leeuwarder orgelmakers L. van Dam en Zonen.

Interieur van de dorpskerk naar het westen. Links de voorreformatische preekstoel en op de achtergrond het Van Dam-orgel uit 1849.

Het fraaie instrument is in 2015 gerestaureerd. In 2013 is de Dorpskerk door de Protestantse Gemeente te Leeuwarden-Huizum overgedragen aan de St. Alde Fryske Tsjerken. Het gebouw wordt intensief voor culturele doeleinden (concerten, lezingen en exposities) gebruikt. Ook wordt de kerk verhuurd voor rouw- en trouwdiensten en andere bijeenkomsten. Op het oude kerkhof rond de kerk bevindt zich een baarhuisje dat nu een minimuseum voor grafcultuur is. Op dit kerkhof staan vele interessante grafzerken, onder andere van de ouders van dichter J.J. Slauerhoff, adellijke families en twee leden van de laatste generatie orgelmakers Van Dam. Op de naastgelegen begraafplaats grafzerken van onder andere

De dorpskerk van Huizum gezien vanuit het noordwesten.

Hendrik Algra, Ype Schaaf, Pieter Terpstra en elfstedentochtwinnaar Karst Leemburg.

Vanuit de binnenstad is de Dorpskerk via de Schrans (links afslaan na huisnummer 29) of Achter de Hoven bereikbaar over het wandelpad langs het riviertje de Potmarge: een prachtige groene long in de stad. Vroeger waren hier veel lust- en moestuinen. Onderweg vanuit de Schrans passeert u de voormalige Johannes de Doperkerk uit 1934 (thans een Science Center verband houdende met watertechnologie). Bij de kruising Potmarge-Wirdumervaart staat Villa Vaartzicht (1874).

De stenen stolp

Deze tempel van de hoop
met unieke schotels in haar gewelf,
bleef al die lange jaren
ongenaakbaar zich zelf
bij doop van pas gebaarden
en uitvaart van opgebarden

Na sprakeloze, verweesde jaren
Is een tempel herboren.
Hoor je weer koren
Wordt hier weer gerouwd, getrouwd,
Wordt hier gemusiceerd,
de muze geëerd.

PETER DE HAAN

B St. Dominicuskerk Harlingerstraat 20

Tot de reformatie was de huidige Grote- of Jacobijnerkerk de kloosterkerk van de dominicanen in de stad. Omstreeks 1625 vestigden deze zich weer in Leeuwarden, nu in een schuilkerk. Deze schuilkerk of statie, 't *Clooster* geheten, bevond zich op de westzijde van de Bontepapesteeg tussen de Grote Kerkstraat en Speelmansstraat.

In de jaren 1935-1937 verrees ten westen van de binnenstad de huidige St. Dominicuskerk. Het ontwerp is van de architect H.C.M. van Beers, die tijdens de bouw samenwerkte met zijn Leeuwarder vakgenoot Arjen Witteveen. Zij ontwierpen een geheel in steen overwelfde pseudobasiliek met toren en pastorie. Deze forse toren (65 meter) is reeds van verre te zien. De vieringtoren boven het priesterkoor heeft een kroonvorm en reikt tot een hoogte

Tijdens de bouw van kerk en toren in 1936.

van 37 meter. Kerk en toren zijn gemetseld van speciaal gebakken handvorm kloostermoppen uit de steenbakkerij van de Gebr. De Vries op Schenkenschans. De natuurstenen onderdelen zijn van Ettringer tufsteen uit de oostelijke Eifel. De torens zijn gedekt met koper, de daken met romaanse pannen.

Aan weerszijden van de toren bevinden zich twee kapellen. De zuidelijke kapel is gewijd aan Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden, een laatmiddeleeuws houten beeld dat nog in de St. Vituskerk van Oldehove heeft gestaan. Buiten op de hoek van de Mariakapel bevindt zich een beeld van Dominicus naar ontwerp van Huib Luns en uitgevoerd door beeldhouwer Van der Wiel. De kapel aan de noordzijde, gewijd aan Petrus van Verona, doet thans dienst als columbarium.

Boven het altaar in de H. Familiekapel staat een H. Familiegroep uit 1938 van beeldhouwer Piet Verdonk uit Den Bosch. In de kerk een neobarokke preekstoel (1874) die, evenals alle andere oude interieurstukken, meegenomen werd uit de voormalige Dominicuskerk. De kerk bezit een orgel van de firma Valckx &

Interieur naar het westen met links het Koororgel en boven het grote orgel.

Van Kouteren uit Rotterdam, dat is vervaardigd met gebruikmaking van pijpwerk en windladen van het voormalige Adema-orgel (1867) en een koororgel van P. van Dam, (ca. 1920), afkomstig uit de hervormde kerk van Tijnje.

Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden

Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden is een uit de St. Vituskerk van Oldehove afkomstig houten beeld dat in de zestiende eeuw grote verering genoot. Het beeld werd op de zondag na Maria Visitatie (2 juli) in processie door de stad gedragen. Voor het eerst gebeurde dat in 1510. Na 1578 'dook het beeld onder'. In de jaren 2010, 2013 en 2016 is het beeld weer onder grote belangstelling in processie door de binnenstad van Leeuwarden gedragen. Het is de bedoeling hier een traditie van te maken.

Mariaprocesie op 6 oktober 2013.

Een nieuwe dag

wij willen groter, meer, het meest
niet arm zijn, zeker niet van geest
wij vorsen, dorsten naar de wortel
van schrandereid, maar klinken hees

wij schreeuwen druk, bewegen snel
vertalen alles in gewin
geleerd is niet altijd gelukkig
staag tikt de klok, verdampt het geld

een leraar is ooit opgestaan
zijn wijsheid zong slechts van geluk
wordt zuiver, zacht, zo klonk zijn lied

en streef vooral de vrede na
een nieuwe dag begint waar jij
een ander in de ogen ziet

PETER VERMAAT

C Pelikaankerk Pelikaanstraat 10

Door de groei van de Gereformeerde Kerk in Leeuwarden was er een vierde kerkgebouw nodig. In 1929 begon men plannen te maken voor een kerk in het westen van de stad. Een jaar later werd een plan van architect Egbert Reitsma uit Groningen aangenomen en op 13 juli 1932 werden kerk en orgel reeds in gebruik genomen. Reitsma ontwierp een voor die tijd modern gebouw in de stijl van de Amsterdamse school (kubistisch expressionisme). De kerk bood plaats aan 800 kerkgangers en bevatte voorts een toren, drie zalen, een consistoriekamer en een kosterswoning. Ook het frontontwerp van het orgel is van zijn hand. De kerkzaal is rechthoekig van vorm met aan beide zijden een driehoekige uitbouw. Preekstoel en orgel zijn aan

een korte zijde van de zaal geprojecteerd. Boven het spreekgestoelte zitten twee (orgel) balkons boven elkaar. De onderste is bestemd voor de speeltafel en op het tweede balkon staat het eigenlijke instrument. Achter het spreekgestoelte zitten zes gebrandschilderde ramen, voorstellende de scheppingsdagen. In de uitbouwen van de kerkzaal eveneens ramen die oud tegenover nieuw afbeelden, bijvoorbeeld een stoomtrein naast een trekschuit. Het orgel is vervaardigd door de firma Valckx en Van Kouteren uit Rotterdam en verkeert nog in originele staat. In de jaren 2015-2016 is het gebouw overgenomen door de stichting Behoud Gereformeerde Kerkgebouwen Leeuwarden en enigszins aangepast aan de wensen van de gebruiker, de Protestantse gemeente van bijzondere aard *Rondom de Pelikaan*kerk.

De Pelikaanerkerk

Ramen met afbeeldingen van vroeger en nu.
V.l.n.r: transport – industrie – kerkgebouwen.

Welkom in dit huis!

Hier is een stoel voor wie moe is
 Hier is hoop voor wie verdwaald is
 Hier is liefde voor wie vol wrok is
 Hier is geloof voor wie twijfelt
 Hier ben je thuis
 Hier ben je verwacht zoals je bent.

Want dikwijls heeft God naar jou gezocht.
 Zo dikwijls heeft hij op jou gewacht.
 Uren, dagen, maanden, jaren misschien.

Sta even stil,
 bewonder de schoonheid van deze kerk.
 adem het verleden van dit huis,
 je eigen nieuw begin.

Sluit je ogen, word even stil.
 want in de stilte
 hoor je de echo van Gods woord
 ga even zitten, loop ook hier jezelf niet voorbij
 vouw je handen, open je hart.

Bid, en als je dat niet kan
 als je niet geloven kan
 omdat je pijn hebt
 Ga naar je eigen huis
 met de zegen:

vrede en alle goeds!

Protestantse Wijkgemeente Rondom de Pelikaankerk

De Protestantse Gemeente van bijzondere aard Rondom de Pelikaankerk verwierf in 2015 zelfstandigheid en bestaat uit circa 300 gemeenteleden en belangstellenden. De gemeente is te beschrijven als confessionele gemeente met evangelische accenten, waarbij confessioneel staat voor de nadruk op de geloofsbelijdenis. Daar waar men verschilt in denken, streeft men ernaar om het gesprek gaande te houden en te leren van elkaars gezichtspunten. De gemeenschap kan als hecht en warm gekarakteriseerd worden, waarbij gemeenteleden naar elkaar omzien en aandacht hebben voor anderen binnen en buiten kerkelijke gemeente. Elke zondag wordt er een kerdienst gehouden.

Een pelikaan werd in de vroegchristelijke kerk ook afgebeeld als teken van Christus. Men dacht dat de pelikaan haar jongen voedde met bloed uit haar borst en zag dit als een teken van zelfopofferende liefde. Hiermee is het een symbool geworden van het offer dat Christus bracht ter verlossing van de mensheid.

Preekstoel en orgelwand. Op het onderste balkon de speeltafel.

Het orgel van de Koepelkerk, het grootste van Fryslân.

D Koepelkerk Vredeman de Vriesstraat 24A

Eind 1915 kochten de Gereformeerden van Leeuwarden een stuk bouwgrond van de gemeente Leeuwarden gelegen op het kruispunt Alma Tademastraat en Vredeman de Vriesstraat met de bedoeling hier hun derde kerkgebouw na de Oosterkerk (1859) en Noorderkerk (1889) te bouwen. Als architect werd Tjeerd Kuipers uit Amsterdam aangetrokken die in 1910 de Oosterkerk had vernieuwd. Eerst werd er een hulpkerk in de Alma Tademastraat gebouwd en pas in 1922 werd de eerste steen voor de nieuwe Koepelkerk gelegd nadat de plannen van de architect eerst nog waren versoberd. De Koepelkerk was zijn vijftigste ontwerp voor een kerkgebouw van de gereformeerde denominatie. Het getal vijftig speelde nog een rol. Het grondvlak van het gebouw was een vijfhoek *en deze loste zich op in een tienhoek in den koepel* aldus Kuipers. Deze koepel ontvangt zijn licht uit 35 ramen. Tegenover de hoofdingang is het liturgisch centrum. Het spreekgestoelte is gedeeltelijk vervaardigd van marmer. Aan drie kanten zijn galerijen gebouwd die bereikt kunnen worden over trappen waarvan de treden

De Koepelkerk gezien vanuit de Vredeman de Vriesstraat.

zijn gemaakt van Beiers graniet en hun licht ontvangen door grote roosvensters. De enigszins gedrukte koepel is bekleed met koper nadat een goedkopere leidekking een fiasco was gebleken. Vier jaar na de ingebruikneming (8 april 1923) kwam het nieuwe orgel gereed, dat was gebouwd door de firma Valcx en Van Kouteren uit Rotterdam. Dit instrument werd in 1977 vervangen door een groot orgel dat uit Tilburg afkomstig is. Het is in 1935 gebouwd door Vermeulen uit Weert en door vrijwilligers gerestaureerd. In de Koepelkerk werd het voorzien van een nieuw ontworpen kas. Het instrument bezit 49 registers en is daarmee het grootste orgel van Fryslân. In de kerk een grote lichtkroon die haar vorm (koningskroon) dankt aan het vijftienvigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Nu, bijna een eeuw later, is de Koepelkerk niet meer in gebruik als religieus centrum. Het gebouw heeft een nieuwe bestemming gevonden als Koepeltheater.

Een drukbezochte jongerendienst in de Koepelkerk, 1952.

Ds. Johannes Hendrikus Zelle

Ds. Johannes Hendrikus Zelle (1907-1983) kreeg zijn opleiding aan het Gereformeerd Gymnasium te Leeuwarden en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van 1949-1956 was hij predikant te Rockanje maar door zijn eigengereide instelling viel er met hem moeilijk samen te werken. Na zijn vervroegde emeritaat in 1956 ging hij terug naar Leeuwarden en trok in bij zijn moeder in Gysbert Japicxstraat 82. Hij onderhield zich door veelvuldig preekbeurten te vervullen her en der in Nederland maar vooral in Noord-Nederland. Als Zelle preekte puilden de kerken uit. Preken kregen vaak pakkende titels als: *Op de rand van het ledikant* of *Slappe Tinus uit de patatkraam*. Op Hemelvaartsdag 1983 werd Zelle dood gevonden achter zijn bureau. 'Boze tongen' beweerden dat Zelle zijn zwarte haar 'verfde' met schoensmeer.

E Vrij Evangelische kerk Zuidvliet 14 / Molenpad 8

De Vrij Evangelische Gemeente te Leeuwarden werd gesticht in 1858 en kwam de eerste jaren samen in een oud aardappelpakhuis in de Vijversbuurt. Het huidige kerkgebouw werd in 1915 in gebruik genomen. Het is ontworpen door de Leeuwarder architect Hero Feddema. In 1933 werd een pakhuis naast de kerk aangekocht waardoor het kerkgebouw kon worden vergroot. Dit gebeurde onder leiding van architect A. J. Feddema. De eenvoudige gevel is gericht naar het Molenpad. Het interieur is in de jaren tachtig van de twintigste eeuw gemoderniseerd. Het huidige orgel is afkomstig uit de Vrije Evangelische Weteringkerk te Amsterdam en in 1969 hier geplaatst. Iedere zondag worden er diensten gehouden.

Interieur van de Vrij Evangelische kerk.

F Turkse Moskee Noordvliet 7

In 1993 kocht de Turkse gemeenschap dit pand. Het pand doet niet alleen dienst als moskee maar voorziet ook in de culturele behoeften van de Turkse gemeenschap. Overigens worden de bijeenkomsten ook bezocht door mensen met een Surinaamse, Irakese, Nederlandse, Bosnische, Arabische en Afrikaanse achtergrond. Er is sinds 1981 een Marokkaans religieus centrum in de Esdoornstraat.

De Turkse Ulu moskee aan het Noordvliet.

The Passion

Op 13 april 2017 werd in Leeuwarden The Passion opgevoerd en rechtstreeks uitgezonden op de landelijke tv. Zestienduizend bezoekers waren hierbij aanwezig. Ook in de Bonifatiuskerk, de Doopsgezinde Kerk en de Jacobijnerkerk kon dit spektakel worden gevolgd op beeldschermen. Grote ster was Elske DeWall die Maria vertolkte.

Tsjerkepaad

Tsjerkepaad is de beweging van open kerken in Friesland. Sinds het begin van Tsjerkepaad in 2004 is het aantal deelnemende kerken vertienvoudigd en doen meer dan 250 kerken mee. De kerken tonen hun gastvrijheid, vaak met een kopje koffie, laten de cultuurhistorische rijkdom van hun gebouw zien, vertellen over de kerkelijke gemeente. De bezoekers laten in de gastenboeken weten dat ze dit erg op prijs stellen, dat ze in de kerk een goed onthaal vinden, in stilte genieten van het interieur, een kaars aansteken of een gebed doen. De ruimte van het kerkgebouw nodigt uit tot rust, stilte en bezinning, maar ook tot ontmoeting.

Er worden door verschillende kerken ook activiteiten georganiseerd: een orgelbespeling, een tentoonstelling, muziek en zang, een lezing, een boekenbeurs, of een fietstocht. Ook het jaarthema van Tsjerkepaad kan een inspiratiebron zijn voor activiteiten. In een sterk geïndividualiseerde en verbrokkelde samenleving kunnen mensen van verschillende kerken iets van hun gemeenschap laten zien. Open kerken helpen daarbij in de ontmoeting en het elkaar inspireren. Daarin sluit Tsjerkepaad aan bij dit boekje. Want waar dit boekje zich richt op Leeuwarden, biedt Tsjerkepaad ook in de provincie de mogelijkheid om langs plekken van stilte en bezinning te gaan. Voor meer informatie: zie www.tsjerkepaad.nl en de Tsjerkepaadgids.

colofon

Stadswandeling Leeuwarden. Sporen van religieus leven. Langs plaatsen van stilte en bezinning is de 24e aflevering in een serie waarin het Historisch Centrum Leeuwarden (met partners) stadswandelingen, fietstochten en beschrijvingen van monumenten uitbrengt.

Eerder verschenen:

- Sporen van joods leven
- Poëzieroute
- Sporen van nieuwe Leeuwarders
- Sporen van de Nassaus
- Sporen van vermaarde vrouwen
- Oldehove, scheve toren van Leeuwarden
- In slach troch de stêd. Sporen van schrijvers en dichters in Leeuwarden
- Sporen van de vroege geschiedenis
- Sporen van banken en verzekeringsmaatschappijen
- Voetstappen in de Vosseparkwijk
- Oldehove, leaning tower of Leeuwarden (Engelse editie)
- Voetstappen in de Muziek-, Transvaal- en Vogelwijk
- Een wandeling over de stadsbegraafplaats en door het Rengerspark
- Beeldende kunst in de openbare ruimte
- Sporen van de Gouden Eeuw
- De Museumhaven en sporen van historisch vaarwater
- Voetstappen door Oud-Oost: Tjerk Hiddes en Cambuursterhoek
- Een wandeling langs highlights in de monumentale binnenstad
- Highlights of Leeuwarden (Engelse editie)
- Eine Stadtführung entlang Höhepunkte der monumentalen Innenstadt (Duitse editie)
- Sporen van een industrieel verleden
- Sporen van Alma Tadema in Dronrijp en Leeuwarden
- Traces of Alma Tadema in Dronrijp and Leeuwarden (Engelse editie)

uitgave

Historisch Centrum Leeuwarden in samenwerking met Werkgroep Pelgrimage (met vertegenwoordigers vanuit verschillende kerken in Leeuwarden).

ontwerp

BW H ontwerpers

redactie

Caroline Doelman, Ad Fahner en Historisch Centrum Leeuwarden

teksten

Werkgroep Pelgrimage

beeldmateriaal

Historisch Centrum Leeuwarden en Ad Fahner (voor zover niet anders vermeld)

beeld omslag

zie p. 22

druk

Rekladruk

met dank aan

Zadelfonds Gemeente Leeuwarden, Lammert Koopmansstichting, P.W. Janssen's Friesche Stichting, Pollema Tromp Stichting, Huisinga Frietema Stichting, St. Katholieke Openbare Bibliotheek, Missionair Fonds Protestantse Gemeente Leeuwarden, Raad van Kerken Leeuwarden.
Doopsgezinde Gemeente, Titus Brandsmaparochie, GKV de Morgenster, Dorpskerk Huizum, Evangelisch-Lutherse Kerk, Christengemeenschap, Remonstrantse Gemeente, Parkkerk, Pelikaankerk, Oecumenische Basisgemeente Rondom de Grote Kerk.
Marga ten Hoeve

juni 2017

Naast dit boekje is ook een App ontwikkeld, waar actuele informatie rond bijvoorbeeld openingstijden, activiteiten en vieringen is opgenomen. Ook zijn er extra foto's en uitgebreide informatie opgenomen.

Voor meer informatie: www.pelgrimage.frl

HISTORISCH CENTRUM | LEEUWARDEN

www.historischcentrumleeuwarden.nl

